

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології

Кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

Дипломна робота

магістра

з теми: **«СОЦІАЛЬНИЙ СУПРОВІД ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ
БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УМОВАХ ЗАКЛАДІВ
ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Szb1-M18 групи
спеціальності
232 Соціальне забезпечення
**Поджинська Руслана
Олександрівна**

Керівник:

Дідик Н.М., кандидат психологічних
наук, доцент кафедри соціальної
педагогіки і соціальної роботи

Рецензент:

Чеканська О.А., кандидат
психологічних наук, доцент кафедри
загальної та практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2019 р.

ЗМІСТ

ВТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УМОВАХ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	9
1.1. Теоретичні основи соціально-педагогічного супроводу.....	9
1.2. Соціально-психологічна адаптація, як невід’ємна складова соціального супроводу дітей в умовах навчального закладу.....	13
1.3. Особливості соціально-психологічної адаптації дітей позбавлених батьківського піклування в умовах закладів загальної середньої освіти	25
Висновки до розділу 1	46
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТОВАНОСТІ ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ	49
2.1. Фактори репрезентативності вибірки і обґрунтування вибору методик дослідження	49
2.2. Кількісний та якісний аналіз результатів дослідження рівня соціально-психологічної адаптованості дітей, позбавлених батьківського піклування.....	67
2.3. Практичні рекомендації педагогічному складу школи-інтернату щодо покращення соціально-психологічної адаптації вихованців	84
Висновки до розділу 2.....	88
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	94
ДОДАТКИ	102

ВСТУП

Актуальність дослідження. Одним з найважливіших проявів кризи у сучасному українському суспільстві є збільшення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків. Падіння рівня життя і моральних засад, збільшення числа неблагополучних сімей призвело до того, що діти часто «витісняються» на вулицю, наслідком чого є зростання безпритульності. Через недосконалість системи обліку, високу динаміку зростання числа дітей, які виховуються в умовах депривації, точну їх кількість в нашій країні назвати навряд чи можливо.

Родина є важливим чинником соціально-культурної адаптації й інтеграції дитини, що допомагає їй опанувати себе, налагоджувати позитивне спілкування із широким колом однолітків, переборювати психологічні труднощі. Спілкування дає дитині навички соціальних контактів у процесі діяльності, що вкрай важливо для її сьогодення і для її майбутнього життя.

Тому для дітей-сиріт, які виховуються поза родиною, в умовах установ закритого типу, соціальний супровід та соціально психологічна адаптація, як один з основних її елементів набуває особливого значення.

Соціально-психологічна адаптація та дезадаптація безпосередньо пов'язані з таким поняттям як «соціалізація». На основі аналізу сучасних даних у галузі філософії, психології, соціальної психології, соціології, історії, етнографії та педагогіки сутність соціалізації визначають як двосторонній процес, що включає, з одного боку, засвоєння особистістю соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, з іншого боку, процес активного відтворення особистістю системи соціальних зв'язків за рахунок її активної діяльності, активного включення в соціальне середовище.

Важливим завданням соціального супроводу є соціальна адаптація як невід'ємна складова соціалізації будь-якої особистості, тому є предметом наукових пошуків багатьох психологів, педагогів, соціологів, філософів, правників. У їх працях дана проблема отримує наукове осмислення. Серед зарубіжних дослідників загальні проблеми соціальної адаптації розглядали З. Фрейд, Ж. Піаже, Г. Спенсер, Е. Еріксон, В. Франкл, Г. Айзенк, А. Маслоу та ін.; серед російських та вітчизняних науковців можна виділити Е. Ф. Майорова, М. Рокич, Б. Г. Ананьєв, Л.С.Виготський, А.А.Налчаджян, А.Г.Хрипкова, В.Л.Кікоть, Д.А.Андрєєва, О.І.Борисенко та ін.

Як модель цілеспрямованої комплексної соціальної допомоги особі або сім'ї проблема соціального супроводу набула широкого впровадження в роботі з різними категоріями клієнтів, якими опікуються центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді. Багато дослідників оцінюють соціальний супровід як оптимальну форму соціальної підтримки людини, яка потрапила у несприятливу життєву ситуацію (О.В. Безпалько, І.Д. Зверєва, А.Й. Капська, Г.М. Лактіонова, Ж.В. Петрочко, С.Я. Харченко та ін.). У процесі соціального супроводу клієнта забезпечується, перш за все, ефект соціального розвитку – досягнення оптимальної форми соціальної компетентності, яка робить людину здатною впливати на свої життєві обставини і на саму себе (А.М. Богуш, Н.В. Гавриш, Т.Г. Жаровцева, О.Л. Кононко, І.П. Рогальська, Т.І. Поніманська, Р.І. Пріма).

Метою даної роботи є виявлення особливостей процесу соціально-психологічної адаптації, як основного завдання психологічного супроводу дітей, що виховуються поза сім'ями, до умов навчальних закладів.

Об'єктом дослідження виступають підлітки з категорії дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування.

Предмет дослідження – соціально-психологічна адаптація, як складова соціального супроводу дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування в умовах закладу загальної середньої освіти.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що соціальна адаптація дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до умов навчального закладу проходить ефективно, якщо:

- налагоджено емоційний контакт у системі «педагог – вихованець» на підставі суб`єкт-суб`єктної взаємодії і діалогу, особистісно-гуманістичного підходу, накопиченого досвіду гуманних стосунків і поведінки у процесі навчально-виховної діяльності;

- організовано і координовано взаємодію між вихованцями в групах однолітків;

- розроблено зміст, форми і способи взаємодії педагогів, психологів, соціальних працівників у створенні педагогічних умов соціальної адаптації досліджуваної категорії дітей;

- створено необхідні умови для ефективної роботи соціальних та шкільних служб з психолого-педагогічного та соціального супроводу дітей, що дозволяють реалізувати такі напрями їх діяльності, як організаційно-педагогічний, діагностико-консультативний та соціально-розвиваючий.

Для досягнення поставленої мети в ході дослідження необхідно вирішити наступні **завдання**:

- вивчення теоретичної бази досліджень, зокрема психолого-педагогічної літератури, присвяченої вихованню дітей в умовах інтернатних закладів;

- вивчення нормативних документів та чинного законодавства, що регулює питання виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;

- розкриття сутності процесу розвитку та адаптації дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування до умов інтернатних закладів;

- розробка психолого-педагогічних рекомендацій рекомендацій для працівників інтернатних закладів з покращення процесу адаптації дітей до умов навчальних закладів і соціальної адаптації.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали положення щодо адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у підлітковому і ранньому юнацькому віці до умов навчальних закладів. В тому числі, теоретичні засади щодо соціальної адаптації сиріт (І.М. Дементьєва), психології сиріт (А.М. Прихожан, Н.М. Толстих), особливостей виховання в дитбудинках сімейного типу (Л.М. Одинцов, М.М. Шамахова), можливостей і умов адаптації сиріт (О.В. Нестерова, І.Б. Назарова), виховання в закритих установах (М.Ю. Кондратьєв), особливостей психічного розвитку дитини поза сім'єю (І.В. Дубровіна, М.І. Лисіна) та ін.

Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань застосовано сукупність **методів наукового дослідження**: *теоретичні* – системно-структурний аналіз наукових джерел з проблеми дослідження для розкриття змісту базових понять дослідження; теоретичне моделювання та систематизація для концептуалізації основних положень дослідження; *емпіричні* – констатувальний експеримент (спостереження, бесіда, опитування, тестування); *статистичні методи оцінки експериментальних даних*.

Експериментальною базою для дослідження стала Антонінська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат. Вибірку було сформовано за принципом типового (розшарованого, районованого) добору, орієнтованого на забезпечення представництва у вибірці відповідних типових груп генеральної сукупності, чим забезпечено її репрезентативність. В склад

вибірки включено 30 дітей, в тому числі 15 хлопців і 15 дівчат, серед яких 13 дітей-сиріт і 17 дітей, позбавлених батьківського піклування.

Практичне значення дослідження полягає у розробці психолого-педагогічних рекомендацій для працівників інтернатних закладів, соціальних працівників щодо покращення соціального супроводу та соціально-психологічної адаптації дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування.

Апробація результатів дипломної роботи. Основні теоретичні положення та практичні результати роботи обговорено на III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (15 листопада 2018 р., м. Кам'янець-Подільський) з доповіддю на тему «Мета і завдання соціального супроводу дітей, позбавлених батьківського піклування», V Міжнародній науково-практична конференція «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» (24 жовтня 2019 р., м. Кам'янець-Подільський) з доповіддю на тему «Зміст соціально-психологічної допомоги соціальним сиротам у закладах загальної середньої освіти».

Взяла участь у IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (15 лютого 2019 року, м. Кам'янець-Подільський) з доповіддю на тему «Теоретичні основи соціального супроводу дітей, позбавлених батьківського піклування»

Взяла участь у Науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2018 році (24-25 квітня 2019 р., м. Кам'янець-Подільський) з доповіддю на тему: «Особливості соціальної адаптації дітей-сиріт»

Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний обсяг роботи становить 101 сторінку.

ВИСНОВКИ

1. Однією з найвищих соціальних цінностей держави є соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Вихованці шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, помітно відрізняються від дітей, які виховуються в сім'ях. Економічні, соціальні, психологічні проблеми, з якими стикається така дитина, впливають на формування її життєвих орієнтирів, деформують соціальні установки, ускладнюють процеси пристосування до життя у соціумі, оскільки в неї відсутні навички самостійного життя, уміння побутового самообслуговування, позитивні стереотипи сімейних стосунків.

2. Важливим завданням соціального супроводу є соціальна адаптація як невід'ємна складова соціалізації будь-якої особистості, тому є предметом наукових пошуків багатьох психологів, педагогів, соціологів, філософів, правників. У їх працях дана проблема отримує наукове осмислення. Психологічна адаптація і соціалізація дітей, позбавлених батьківського піклування, в інтернатному закладі здійснюється у процесі освіти. Освітній процес передбачає єдність навчання і виховання. Навчально-виховний процес у школі-інтернаті для дітей, позбавлених батьківського піклування, враховує їх соціальну, батьківську депривацію, яка виражається в соціально-педагогічній занедбаності дітей, що потрапили у інтернатний заклад; наявність затримок психічного розвитку і відхилень у фізичному здоров'ї; різних формах девіантної поведінки.

3. Особливістю розвитку дітей підліткового і раннього юнацького віку є те, що саме в цей період діти переживають підліткову, або пубертатну кризу, яка вважається найгострішою і за інтенсивністю, руйнівною дією, непрогнозованими наслідками порівнюється з кризою середини життя. В цей час відбувається потужна ендокринна перебудова організму, дитину

несподівано охоплюють архаїчні емоційні стани, які майже не піддаються контролю. Навчання практично в усіх у цьому віці погіршується, працездатність падає, пізнавальні інтереси згасають, витісняючись інтересами до протилежної статі.

4. Для вивчення особливостей адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах навчальних закладів, було застосовано емпіричні і неемпіричні методи психологічного дослідження. Останні – це науково-дослідницькі прийоми роботи поза контактом дослідника з об'єктом дослідження. Їх застосовано в процесі вивчення і аналізу теоретичних і нормативних засад адаптації і соціалізації дітей в умовах освітніх інтернатних закладів.

5. Емпіричні дослідження було проведено на базі Антонінської школи-інтернату. Цей навчальний заклад належить до спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів. Результати дослідження показали, що для дітей, які виховуються поза сім'єю, характерні риси, які відображають недостатній рівень соціальної адаптованості, а саме: утриманство, нерозуміння матеріальної сторони життя; труднощі у спілкуванні; інфантилізм, уповільнене самовизначення, неприйняття самого себе як особистості, нездатність до свідомого вибору своєї долі; перевантаженість негативним досвідом, неадекватними зразками поведінки.

6. У ході виконання роботи розроблено рекомендації для працівників інтернатних закладів, спрямовані на покращення рівня адаптованості вихованців. З огляду на отримані результати і потребу у вихованців закритих дитячих закладів у неформальному спілкуванні з дорослими, спотворенням його форм, зважаючи на те, що спілкування – провідна ланка в процесі соціальної адаптації, педагогам і вихователям необхідно використовувати технології розвивального спілкування.

7. Загалом, процес соціального супроводу та соціально-психологічної адаптації дітей, які виховуються в умовах інтернатних закладів, повинен бути організований з урахуванням того, що особистість не просто засвоює соціальний досвід, а й перетворює його у власні цінності, установки, орієнтири. Цей момент перетворення соціального досвіду передбачає не пасивне його прийняття, а активність особистості в застосуванні такого досвіду. Засвоєння, перетворення і відтворення особистістю соціального досвіду є суть процесу взаємодії особистості із соціальним середовищем.

8. Навчально-виховний процес у закладах, де виховуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, повинен мати корекційну спрямованість, передбачати ефективне функціонування служб соціального супроводу та підтримки дитини (психологічної, соціальної, корекційної, медичної тощо). Створення оптимальних умов для соціально-педагогічного супроводу соціально незахищених дітей є одним з найважливіших завдань сьогодення, яке полягає не в ізоляції знедолених дітей від соціуму, а в їх інтеграції в соціум через пріоритетність в соціальній політиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – с. 141. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Закон України «Про охорону дитинства» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР) від 26 квітня 2001 року N 2402-III. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14/ed20110710>
3. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР) від 13 січня 2005 року N 2342-IV. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T052342.html
4. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України та Міністерства соціальної політики України № 995/557 від 10 вересня 2012 року «Про затвердження Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12>
5. Наказ Міністерства освіти і науки України від 19 червня 2003 року № 389 «Про затвердження Інструкції про порядок конкурсного приймання дітей (учнів, вихованців) до гімназій, ліцеїв, колегіумів, спеціалізованих шкіл (шкіл-інтернатів)» // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0547-03>
6. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебное пособие для студентов вузов / Г.С. Абрамова – М.: Академия, 2007. – 383с.
7. Алексеева М.И. Психология ранньої юності / М.И. Алексеева – К.: Знання, 2011. – 48с.

8. Альманах психологических тестов. – М.: «КСП», 2005 – 400с.
9. Асмолов А.Г. Психология личности / А.Г. Асмолов – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2010. – 367с.
10. Барлацкина В.В. Развитие самосознания в подростковом и юношеском возрасте как основа личностного самоопределения / В.В. Барлацкина // Психологические условия формирования социальной ответственности школьников: Собр. научн. раб. / Отв. ред. Радзиховский Л.А. – М.: Изд-во АПН, 2007. – С.22-28.
11. Белічева С.А. Соціально-педагогічні методики оцінки соціального розвитку дезадаптованих підлітків / С.А. Белічева // Вісник психосоціальної та корекційно-реабілітаційної роботи, 2005 – № 1. – С.29-34.
12. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс – М., 2006. – С.30-36.
13. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Навч.-метод. Посібник / І.Д. Бех – К.: Либідь, 2003. – Кн.1 – 280с.
14. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Навч.-метод. Посібник / І.Д. Бех – К.: Либідь, 2003. – Кн.2 – 344с.
15. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія, 2007. – № 1. – С.124-129.
16. Божович Л.І. Психологические особенности развития личности подростка / Л.І. Божович – М.: Знание, 2009. – 39с.
17. Бутківська Т.В. Ціннісні виміри соціалізації учнів / Т.В. Бутківська // Педагогіка і психологія, 2007. – № 1. – С.130-138.
18. Вітковська О.І. Професійне самовизначення як життєва проблема особистості / О.І. вітковська // Психологія та педагогіка, К. – 2008. – №3. – С.171-179.

19. Выготский Л.С. Психология / Л.С. Выготский – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008с.
20. Владимирова Л. Діти і суспільство / Л. Владимирова // Грані суспільства, 2009. – Серпень. – С.8-9.
21. Гулина М.А. Словарь-справочник по социальной работе / М.А. Гулина – СПб.: Питер, 2008. – 400с.
22. Дементьева И.Ф. Социальная адаптация детей-сирот. Современные проблемы и перспективы в условиях рынка / И.Ф. Дементьева // Социальные проблемы сиротства. – М., 2002. – 133с.
23. Диагностика и коррекция нарушений социальной адаптации подростков. / Под редакцией С.А. Беличева и И.А. Коробейникова. – М., 2005. – 183с.
24. Ежов И.В. Введение в психологию духовного развития личности ребенка / И.В. Ежов // Психологические основы духовной педагогики. – М., 2007 – 56с.
25. Жмыриков О.М. Диагностика социально-психологической адаптированности в новых условиях деятельности и общения / О. М. Жмыриков – СПб.: Питер, 2007. – 291с.
26. Ічанська О.М. Психокорекційна модель становлення особистісної ідентичності старшокласників в умовах сучасної школи / О.М. Ічанська // Випуск 12, 2001. – С.126-130.
27. Колісник О.П. Ступені духовності та психічні механізми саморозвитку особистості / О.П. Колісник // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості. – I част. – III розділ. – К., 2004. – С.349-392.
28. Кон И.С. Психология ранней юности / И. С. Кон – М.: Просвещение, 2009. – 255с.

29. Кон И.С. Психология старшеклассника / И. С. Кон – М.: Просвещение, 2002. – 207с.
30. Кондратьев М.Ю. Социальная психология закрытых образовательных учреждений / М.Ю. Кондратьев – СПб.: Питер, 2005. – 304с.
31. Кордунова Н.О. Психологічні особливості становлення духовних цінностей старшокласників у процесі навчання: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук / Н.О. Кордунова – К., 2001. – 20с.
32. Кривцова С.В. Подросток на перепутье эпох. Проблемы и перспективы социально-психологической адаптации подростков / С.В. Кривцова – М., 2007. – 174с.
33. Крысько В.Г. Социальная психология: словарь-справочник / В.Г. Крысько – Минск: Харвест, 2001. – 688с.
34. Кулаков С.А. На приеме у психолога – подросток / С.А. Кулаков – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, изд-во «Союз», 2001. – 175с.
35. Лантушко Г.Н. Развитие личностного целеполагания старшокласников / Г.Н. Лантушко // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – №1. – С.18-23, №2 – С.14-19.
36. Максименко С.Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження / С.Д. Максименко – К.: НДП, 2010. – 240с.
37. Максименко С.Д. Развитие личности школьника в процессе обучения / С.Д. Максименко – К.: «Знання», 2007. – 15с.
38. Матюша І.К. Духовність та її виховання у старшокласників / І.К. Матюша // Психологія та педагогіка, 2008. – № 3. – С.164-170.
39. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику / А.В. Мудрик – М., 2007. – 359с.

40. Мудрик А.В. Психология старшеклассника / А.В. Мудрик – М., 2006. – 245с.
41. Мудрик А.В. Общение школьников / А.В. Мудрик – М., 2007. – 294с.
42. Назарова И.Б. Адаптация и возможные модели мобильности сирот / И.В. Назарова – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 313с.
43. Назарова И.Б. Возможности и условия адаптации сирот / И.В. Назарова // Социологические исследования. – 2001. – № 4. – С.55-58.
44. Нестерова О. Сирота до запитання / О. Нестерова / Праця, 2005 – 23 вересня. – С.1-2.
45. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы / Л.Ф. Обухова – М.: Тривола, 2005. – 360с.
46. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога / Р.В. Овчарова – М.: ТЦ «Сфера», 2001. – 480с.
47. Орбан Л.Е. Нравственное становление подростков (социально-педагогический аспект) / Л.Е. Орбан – М.: Респ. ин-т соц. управления и занятости молодежи, 2001. – 91с.
48. Орбан Л.Е. Становление личности / Л.Е. Орбан – М.: Луч, 2012. – 112с.
49. Основи психології: Підручник / За загал. ред. О.В.Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 2005. – 632с.
50. Охрана прав детей. Социально-педагогическая поддержка и реабилитация. – М.:МДПУ, 2009. – 258с.
51. Петровская Л.А. Теоретические и методологические проблемы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровська – М., 2002. – 168с.

52. Петровський А.В. Проблема розвитку особистості з позицій соціальної психології / А. В. Петровський // Питання психології, 2004.– № 4. – С.15-29.
53. Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов и 100 ответов / И.П. Подласый – М: ВЛАДОС ПРЕСС, 2000. – 140с.
54. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов – М.: Наука, 2006. – 255с.
55. Платонова Н.М. Основы социальной педагогики / Н. М. Платонова – СПб, 2007. – 285с.
56. Помиткін Е.О. Проблема розвитку та діагностики духовних ціннісних орієнтацій у старшокласників / Е.О. Помиткін // Практична психологія та соціальна робота, 2008. – №10. – С.10-16.
57. Психология личности в работах отечественных психологов. – СПб.: Изд-во «Питер», 2000. – 480с.
58. Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
59. Психология развивающейся личности / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 2007. – 240с.
60. Психология развития. – СПб.: Изд-во «Питер», 2000. – 318с.
61. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд, испр. и доп. – М.: Политиздат, 2010. – 494с.
62. Радзиховский Л.А. Диалог как единица анализа сознания // Познание и общение / Л.А. Радзиховский – М.: Наука, 2008. – С.24-35.
63. Реан Л.А. К проблеме социальной адаптации личности / Л.А. Реан // Вестник СПб. – серия № 6. – выпуск 3, 2005. – С.74-82.
64. Репнева Т.П. Тренінг емоційної зрілості. Профілактика конфліктної поведінки молодших підлітків / Т.П. Репнева – Одеса, 2003. – 64с.

65. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ / К. Роджерс – М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 2004. – 480с.
66. Рувинский Л.И. Моральное воспитание личности / Л.И. Рувинский – М: Изд-во Моск. ун-та, 2011. – 184с.
67. Савчин М.В. Педагогічна психологія: навчальний посібник / М.В. Савчин – Дрогобич, 2008. – 200с.
68. Сарджвеладзе М.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / М.И. Сарджвеладзе – Тбилиси: Мецниереба, 2009. – 204с.
69. Сафин В.Ф. Психология самоопределения личности: Учебное пособие по спецкурсу / В. Ф. Сафин – Свердловск: Свердл. ГПИ, 2006. – 142с.
70. Селіванова І.Л. Духовність очима учнівської молоді і проблеми національної самосвідомості / І. Л. Селіванова // Практична психологія і соціальна робота, 2008. – № 8. – С.32-36.
71. Семиченко В.А. Психологія особистості / В.А. Семиченко – К.: Видавець Ешке О.М., 2001р. – 427с.
72. Скутіна В.І. Ціннісні аспекти формування національної самосвідомості старшокласників / В. І. Скутіна // Педагогіка і психологія, 2007. – №2. – С.95-102.
73. Слободчиков В.І. Психологічні проблеми становлення внутрішнього світу людини / В.І. Слободчиков // Питання психології, 2006. – №6. – С.14-22.
74. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю.Головин. – Минск: Харвест, 2008. – 800с.
75. Тараненко І.Г. Демократичні цінності у процесі становлення громадянина / І. Г. Тараненко // Психологія і педагогіка, 2007. – №1.– С.150-160.

76. Ткачук О. Вплив сім'ї на виховання духовності молоді / О. Ткачук / Єдність національного та загальнолюдського у формуванні морально-духовних цінностей / Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ, 2002. – С.143-146.

77. Толстых М.М. Ранняя юность. Практическая психология образования / М.М. Толстых – М., 2008. – С.377-426.

78. Шаповал Т.А. Індивідуальні особливості навчання старшокласників у контексті закономірностей вікового розвитку / Т.А. Шаповал // Психологія. Збірник наукових праць. Національний ун-т ім. Драгоманова. Випуск 12, 2001. – С.206-216.

79. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон – М., 2006. – 319с.

80. Якобсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей / С. Г. Якобсон – М.: Педагогика, 2004. – 143с.

81. Яценко Т.С. Активна соціально-психологічна підготовка вчителя до спілкування з учнями / Т.С. Яценко – К.: Освіта, 2003. – 208с.

82. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції: Навч. Посібник / Т.С. Яценко – К.: Либідь, 2006. – 264с.